Sadržaj

Poglavlje 10

ZAKONI VELIKIH BROJEVA CENTRALNI GRANIČNI TEOREM *tko želi znati više*

Najvažniji teoremi koji će se koristiti u matematičkoj statistici označeni su s *važno*. Preporučujemo i motivirajuće primjere za Čebiševljevu nejednakost, za zakon velikih brojeva i centalni granični teorem.

Čebiševljeva nejednakost, zakoni velikih brojeva i cenralni granični teoremi su važan alati koji otkrivaju svojstva diskretnih ili kontinuiranih slučajnih varijabli koje imaju konačno očekivanje i varijancu ako nam i nije poznata njihova distribucija.

Čebiševljeva nejednakost daje ocjenu vjerojatnosti da se vrijednosti slučajne varijable razlikuje od očekivanja više od zadonog ε.

Zakoni velikih brojeva su skup teorema koji se odnosi na granične vrijednosti niza slučajnih varijabli.

Neka su $X_1, X_2, ..., X_n$ nezavisna mjerenja slučajne varijable X u ponovljenim pokusima. Slučajne varijable $X_1, X_2, ..X_n$ su nezavisne i sve imaju istu distribuciju kao i slučajna varijabla X.
Može se uočiti da njihova aritmetička sredina $\overline{X} = \frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n)$ ima svojstvo stabilnosti distribucije i da je vjerojatnost da se vrijednosti od $\overline{X}$ razlikuje od očekivanja više od zadonog ε jednaka nuli kad $n \to \infty$.

Centralni granični teoremi se odnose na granične zakone distribucije niza slučajnih varijabli. Suma velikog broja slučajnih varijabli ima standardnu normalnu distribuciju. Teoremi daju različite uvjete na pribrojnike u toj sumi.

10.1 ČEBIŠEVLJEVA NEJEDNAKOST

MOTIV 10.1 *Neka slučajna varijabla ima varijancu (disperziju)* $Var(X) = 0.001$. *Kolika je vjerojatnost da slučajna varijabla odstupa od očekivanja manje od* $\varepsilon = 0.1$?

TEOREM 10.1 *(MARKOVLJEVA NEJEDNAKOST)*

Neka je X slučajna varijabla s nenegativnim vrijednostima i konačnim očekivanjem $E(X)$.
Tada $\forall a > 0$ *vrijedi*

$$P(X \geq a) \leq \frac{E(X)}{a}$$

Dokaz:
Možemo pokazati za kontinuiranu slučajnu varijablu s funkcijom gustoće $f(x)$ (analogno za diskretnu).
Kako X poprima samo nenegativne vrijednosti uočimo one $x \in R(X)$,
$0 \leq x < a$ i $x \geq a$.
Prema definiciji očekivanja: $E(X) = \int_0^\infty xf(x)dx = \int_0^a xf(x)dx + \int_a^\infty xf(x)dx.$
Budući su integrali pozitivni vrijedi nejednakost

$$E(X) \geq \int_a^\infty xf(x)dx.$$

Ako u podintegralnoj funkciji zamijenimo x s konstantom koja je uvijek manja od x, $a \leq x$, zadržat će se znak nejednakosti

$$E(X) \geq a \int_a^\infty f(x)dx.$$

Prema definiciji funkcije gustoće vjerojatnosti f(x) dobivamo traženu nejednakost:

$$E(X) \geq a \cdot P(X \geq a).$$

TEOREM 10.2 *(POOPĆENJE MARKOVLJEVE NEJEDNAKOSTI)*

Neka je X slučajna varijabla i $h : R \to R$ *nenegativna funkcija tako da postoji očekivanjem* $E(h(X))$.
Tada $\forall a > 0$ *vrijedi*

$$P(h(X) \geq a) \leq \frac{E(h(X))}{a}$$

Dokaz:
Kako h(X) poprima samo nenegativne vrijednosti uočimo one $x \in R(X)$,
$0 \leq h(x) < a$, za x$\in$ $D_1 \subseteq R$, i $h(x) \geq a$, za $x \in D_2 \subseteq R$:
Prema definiciji očekivanja funkcije slučajne varijable X:

$$E(h(X)) = \int_0^\infty h(x)f(x)dx = \int_{D_1} h(x)f(x)dx + \int_{D_2} h(x)f(x)dx.$$

Budući su integrali pozitivni vrijedi nejednakost

$$\begin{aligned} E(h(X)) &\geq \int_{D_2} h(x)f(x)dx \geq a\int_{D_2} f(x)dx \\ &\geq a \cdot P(h(X) \geq a). \end{aligned}$$

TEOREM 10.3 *važno*
(ČEBIŠEVLJEVA NEJEDNAKOST, engl. Chebyshev's inequality)

Neka je X slučajna varijabla s konačnom varijancom $Var(X)$.
Tada $\forall \varepsilon > 0$ vrijedi

$$P(|X - E(X)| \geq \varepsilon) \leq \frac{Var(X)}{\varepsilon^2},$$

$$P(|X - E(X)| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{Var(X)}{\varepsilon^2}.$$

Ako označimo $Var(X) = \sigma^2, E(X) = \mu, \varepsilon = \lambda\sigma$, onda vrijedi

$$P(|X - \mu| \geq \lambda\sigma) \leq \frac{1}{\lambda^2},$$

$$P(|X - \mu| < \lambda\sigma) \geq 1 - \frac{1}{\lambda^2}.$$

Dokaz:
(a) Dokaz pomoću generalizirane Markovljeve nejednakosti.
Pretpostavka teorema je da X ima varijancu tj. ima očekivanje
$E((X - E(X)^2) = Var(X)$ pa možemo primijeniti teorem za nenegativnu funkciju $h(x) = (x - E(X))^2$.

Vrijedi nejednakost $P((X - E(X))^2 \geq a) \leq \dfrac{E((X - E(X))^2)}{a}$, $\forall a > 0$.

Budući je $P((x - E(X))^2 \geq a) = P(|X - E(X)| \geq \sqrt{a})$, vrijedi nejednakost

$$P(|X - E(X)| \geq \sqrt{a}) \leq \frac{E((X - E(X))^2)}{a}, \ \forall a > 0.$$

Tada $\forall \varepsilon > 0$ vrijedi

$$P(|X - E(X)| \geq \varepsilon) \leq \frac{Var(X)}{\varepsilon^2}.$$

(b) Dokaz za diskretnu slučajnu varijablu (bez generalizirane Markovljeve nejednakosti)

Neka je X diskretna slučajna varijabla sa slikom $R(X) = \{x_1, x_2, ...\}$ i neka je $f(x)$ njena funkcija vjerojatnosti.

Pretpostavka teorema je da X ima konačnu varijancu (i očekivanje).

$Var(X) = \sum_{x_i}(x_i - (E(X))^2 f(x_i)$.

Uočimo one $x_i \in R(X)$ za koje je $|x_i - (E(X)| < \varepsilon$ i one za koje je $|x_i - (E(X)| \geq \varepsilon$.

$$\begin{aligned} Var(X) &\geq \sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|<\varepsilon} (x_i - (E(X))^2 f(x_i) + \sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|\geq\varepsilon} (x_i - (E(X))^2 f(x_i) \\ &\geq \sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|\geq\varepsilon} (x_i - (E(X))^2 f(x_i). \end{aligned}$$

Zamjenom svakog člana sume s manjom konstantom ε, nejednakost se zadržava pa vrijedi:

$$Var(X) \geq \sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|\geq\varepsilon} \varepsilon^2 f(x_i) \geq \varepsilon^2 \cdot \sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|\geq\varepsilon} f(x_i).$$

Suma $\displaystyle\sum_{x_i:\,|x_i-(E(X)|\geq\varepsilon} f(x_i)$ je prema definiciji funkcije distribuije jednaka $P(|X - (E(X)| \geq \varepsilon)$ i dobivamo konačnu nejednakost:

$$Var(X) \geq \varepsilon^2 \cdot P(|x_i - (E(X)| \geq \varepsilon).$$

Prisjetimo se motivacijskog primjera:

PRIMJER 10.1 *motiv*

Neka slučajna varijabla ima varijancu (disperziju) $Var(X) = 0.001$. *Kolika je vjerojatnost da slučajna varijabla odstupa od očekivanja manje od* $\varepsilon = 0.1$*?*

Rješenje:

Trebamo izračunati $P(|X - E(X)| < \varepsilon)$.

Koristimo Čebiševljevu nejednakost u obliku $P(|X - E(X)| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{Var(X)}{\varepsilon^2}$,

$$P(|X - E(X)| < 0.1) \geq 1 - \frac{0.001}{0.1^2} \geq 0.9.$$

PRIMJER 10.2 *Slučajna varijabla ima očekivanje* $\mu = 3$ *i standardnu devijaciju* $\sigma = 0.1$. *Ocijenite* $P(2.5 < X < 3.5)$.

Rješenje:
Zadano je očekivanje $\mu = 3$ i uočimo da je
$P(2.5 < X < 3.5) = P(\mu - 0.5 < X < \mu + 0.5) = P(|X - \mu| < 0.5)$.
Koristimo Čebiševljevu nejednakost u obliku: $P(|X - \mu| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{\sigma^2}{\varepsilon^2}$,
$P(|X - \mu| < 0.5) \geq 1 - \frac{0.1^2}{0.5^2} = 0.96$,

$$P(2.5 < X < 3.5) \geq 0.96.$$

10.2 ZAKON VELIKIH BROJEVA

MOTIV 10.2 *Kontrolor uzima uzorak veličine $m = 1000$ iz skupa uređaja. Vjerojatnost da je uređaj neispravan je $p = 0.03$. U kojim granicama će biti broj neispravnih uređaja u uzorku s vjerojatnošću $\gamma = 0.99$.*

Definicija 10.1 *(KONVERGENCIJA PO VJEROJATNOSTI)*

Neka je (X_n), $n \in N$ niz slučajnih varijabli. Ako postoji slučajna varijabla X takva da

$$\forall \varepsilon > 0 \ \ \lim_{n\to\infty} P(|X_n - X| < \varepsilon) = 1$$

kažemo da niz (X_n) slučajnih varijabli konvergira slučajnoj varijabli X po vjerojatnosti i označavamo

$$(P) \lim_{n\to\infty} X_n = X.$$

Definicija 10.2 *Za niz slučajnih varijabli $(X_n), n \in N$ kažemo da zadovoljava zakon velikih brojeva ako postoji konstanta C takva da vrijedi*

$$\forall \varepsilon > 0 \ \ \lim_{n\to\infty} P(|X_n - C| < \varepsilon) = 1$$

i označavamo

$$(P) \lim_{n\to\infty} X_n = C.$$

TEOREM 10.4 *važno*
(ZAKON VELIKIH BROJEVA
(specijalan slučaj za aritmetičku sredinu))

Neka je $\{X_n\}, n \in N$ niz slučajnih varijabli takvih da za svaki n slučajne varijable $X_1, X_2, ..X_n$ su nezavisne, imaju ograničenu varijancu
$Var(X_i) = \sigma^2 \le M > 0$ i $E(X_i) = \mu,\ i = 1, ..., n$.
Tada za aritmetičku sredinu

$$\overline{X} = \frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n)$$

vrijedi

$$\forall \varepsilon > 0 \ \ \lim_{n\to\infty} P(|\overline{X} - \mu| < \varepsilon) = 1,$$

$$(P) \lim_{n\to\infty} \overline{X} = \mu.$$

Dokaz:
$\overline{X} = \dfrac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n),\ E(\overline{X}) = \mu,\ Var(\overline{X}) = \dfrac{\sigma^2}{n}.$
Koristimo Čebiševljevu nejednakost za slučajnu varijablu $\overline{X}$ u obliku:

$P(|\overline{X} - E(\overline{X})| < \varepsilon) \geq 1 - \dfrac{Var(\overline{X})}{\varepsilon^2},$

$$P(|\overline{X} - \mu| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{\sigma}{n \cdot \varepsilon^2},$$

$$\lim_{n\to\infty} P(|\frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n) - \mu| < \varepsilon) = 1.$$

TEOREM 10.5 *(BERNOULLIJEV SLABI ZAKON VELIKIH BROJEVA - za rel.frekv binomne sl. varijable)*

Neka je u Bernoullijevoj shemi slučajna varijabla X=broj uspjeha događaja A u m nezavisnih ponavljanja, $P(A) = p$. $X \sim B(m, p)$. *Slučajna varijabla* $Y = \frac{X}{m}$ *zove se relativna frekvencija uspjeha događaja A u Bernoullijevoj shemi.*
Tada vrijedi

$$\lim_{m\to\infty} \sum_{|\frac{k}{m} - p| < \varepsilon} \binom{m}{k} p^k (1-p)^{m-k} = \lim_{m\to\infty} P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) = 1,$$

$$(P) \lim_{m\to\infty} \frac{X}{m} = p.$$

Dokaz:
Za binomnu slučajnu varijablu $X \sim B(m, p)$, $E(X) = mp$,
$Var(X) = mp(1-p)$.
Za relativnu frekvenciju uspjeha $Y = \frac{X}{m}$ odredimo očekivanje i varijancu:
$E(\frac{X}{m}) = p,\ Var(\frac{X}{m}) = \frac{p(1-p)}{m}.$
Primijenimo Čebiševljevu nejednakost za slučajnu varijablu $Y = \frac{X}{m}$ nejednakost u obliku: $P(|Y - E(Y)| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{Var(Y)}{\varepsilon^2}$,

$$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{p(1-p)}{m \cdot \varepsilon^2},$$

$$\lim_{m\to\infty} P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) = 1.$$

Kako je funkcija vjerojatnosti binomne slučajne varijable
$f(x) = \binom{m}{x} p^x (1-p)^{m-x}$

$$\lim_{m\to\infty} \sum_{|\frac{k}{m}-p|<\varepsilon} \binom{m}{k} p^k (1-p)^{m-k} = \lim_{m\to\infty} P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) = 1.$$

NAPOMENA 10.1 *važno*

Oblik Bernoullijevog slabog zakona velikih brojeva

$$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{p(1-p)}{m \cdot \varepsilon^2}$$

često se koristi u zadacima za određivanje
(a) minimalnog broja pokusa m
(b) odstupanja ε
da bi za zadani γ, $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq \gamma$.

Rješenje:

(a) $m \geq \dfrac{1}{1-\gamma} \cdot \dfrac{1}{\varepsilon^2} \cdot p(1-p)$.

(b) $\varepsilon^2 \geq \dfrac{1}{1-\gamma} \cdot \dfrac{1}{m} \cdot p(1-p)$.

Ako je p nepoznato onda se procjenjuje da je $p(1-p) \leq \frac{1}{4}$, *i*

(a) $m \geq \dfrac{1}{1-\gamma} \cdot \dfrac{1}{4 \cdot \varepsilon^2}$,

(b) $\varepsilon^2 \geq \dfrac{1}{1-\gamma} \cdot \dfrac{1}{4 \cdot m}$.

PRIMJER 10.3 *U Bernoullijevoj shemi vjerojatnost događaja A je* $p = P(A) = 1/3$. *Odredite minimalan broj ponavljanja tako da s vjerojatnošću ne manjom od* $\gamma = 0.99$ *apsolutno ostupanje relativne frekvencije od p bude najviše* $\varepsilon = 0.01$.

Rješenje:

Trebamo odrediti m tako da $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 0.99$.
Koristimo Bernoullijev slabi zakon velikih brojeva: $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{p(1-p)}{m \cdot \varepsilon^2}$

$$P(|\frac{X}{m} - \frac{1}{3}| < 0.01) \geq 1 - \frac{\frac{2}{9}}{m \cdot 0.01^2}$$

Broj ponavljanja ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta
$1 - \frac{\frac{2}{9}}{m\cdot(0.01)^2} \geq 0.99$

$$m \geq \frac{1}{1-\gamma} \cdot \frac{1}{\varepsilon^2} \cdot p(1-p) = \frac{2}{9} \cdot \frac{1}{1-0.99} \cdot \frac{1}{(0.01)^2} \quad \Rightarrow \quad m \geq 222222.$$

Napomena (zadatak ćemo riješiti i koristeći Moivre-Laplaceov teorem-poslije).

Prisjetimo se motivacijskog primjera:

PRIMJER 10.4 *motiv*

Kontrolor uzima uzorak veličine $m = 1000$ *iz skupa uređaja. Vjerojatnost da je uređaj neispravan je* $p = 0.03$. *U kojim granicama će biti broj neispravnih uređaja u uzorku s vjerojatnošću* $\gamma = 0.99$.

Rješenje:
Treba oderditi a i b takve da za X = broj neispravnih uređaja u uzorku veličine m, $X \sim B(m,p)$, $P(a < X < b) \geq 0.99$.
Koristimo Bernoullijev slabi zakon velikih brojeva:
$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{p(1-p)}{m\cdot\varepsilon^2}$,

$$P(|\frac{X}{1000} - 0.03| < \varepsilon) \geq 1 - \frac{0.03(1-0.03)}{1000\cdot\varepsilon^2}.$$

Odstupanje ε ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta
$1 - \frac{0.03(1-0.03)}{1000\cdot\varepsilon^2} \geq 0.99$.

$$\varepsilon^2 \geq \frac{1}{1-\gamma} \cdot \frac{1}{m} \cdot p(1-p) = \frac{1}{1-0.99} \cdot \frac{1}{1000} \cdot 0.03 \cdot (1-0.03) = 0.003.$$

$$\varepsilon \geq \sqrt{0.003} = 0.054 \quad \Rightarrow \quad |\frac{X}{1000} - 0.03| < 0.054 \quad \Rightarrow \quad 0 < X < 80.$$

Napomena (zadatak ćemo riješiti i koristeći Moivre-Laplaceov teorem-poslije).

10.3 CENTRALNI GRANIČNI TEOREM

Motivirajući primjer je isti kao i poglavlju Zakon velikih brojeva, ali će se sad riješiti primjenom centralnog graničnog teorema (Moivre - Laplaceov teorem).

MOTIV 10.3 *Kontrolor uzima uzorak veličine $m = 1000$ iz skupa uređaja. Vjerojatnost da je uređaj neispravan je $p = 0.03$. U kojim granicama će biti broj neispravnih uređaja u uzorku s vjerojatnošću $\gamma = 0.99$*

TEOREM 10.6 *(CENTRALNI GRANIČNI TEOREM-CGT; specijalni slučaj)*

Neka je $\{X_n\}, n \in N$ niz slučajnih varijabli takvih da za svaki n slučajne varijable $X_1, X_2, ..., X_n$ su nezavisne, imaju ograničenu varijancu
$Var(X_i) = \sigma^2 \leq M > 0$ i $E(X_i) = \mu,\ i = 1, ..., n$.
Tada

$$\lim_{n\to\infty} P(a < \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i - n\mu}{\sqrt{n}\cdot\sigma} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx,$$

$$\frac{\sum_{i=1}^{n} X_i - n\mu}{\sqrt{n}\cdot\sigma} \sim N(0,1), \quad n \to \infty.$$

Za velike n vrijedi

$$P(a < \frac{\sum_{i=1}^{n} X_i - n\mu}{\sqrt{n}\cdot\sigma} < b) \approx F^*(b) - F^*(a).$$

($F^*(x)$ funkcija distribucije standardne normale distribucije).

Dokaz: (literatura)

TEOREM 10.7 *važno*
(CGT za aritmetičku sredinu)

Neka je $\{X_n\}, n \in N$ niz slučajnih varijabli takvih da za svaki n slučajne varijable $X_1, X_2, ..X_n$ su nezavisne, imaju ograničenu varijancu
$Var(X_i) = \sigma^2 \leq M > 0$ i $E(X_i) = \mu,\ i = 1, ..., n$.
Tada za aritmetičku sredinu $\overline{X} = \frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n)$ vrijedi

$$\lim_{n\to\infty} P(a < \frac{\overline{X} - \mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx,$$

$$\frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} \sim N(0,1), \qquad n \to \infty,$$

odnosno

$$\overline{X} \sim N(\mu, \frac{\sigma^2}{n}), \qquad n \to \infty.$$

Za velike n vrijedi

$$P(a < \frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} < b) \approx F^*(b) - F^*(a).$$

Dokaz:
Primijenimo CGT (specijalni slučaj) za $\overline{X} = \frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n)$.

PRIMJER 10.5 *Neka su $X_1, X_2, ..., X_n$ nezavisne slučajne varijable, imaju ograničenu varijancu $Var(X_i) = \sigma^2 = 2$ i $E(X_i) = \mu = 3,\ i = 1, ..., n = 3200$. Za aritmetičku sredinu $\overline{X} = \frac{1}{n}(X_1 + X_2 + .. + X_n)$ odredite*
$P(2.95 < \overline{X} < 3.075)$.

Rješenje:
Prema CGT za aritmetičku sredinu n slučajnih varijabli
$\frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} \sim N(0,1), \qquad n \to \infty,$

$$\lim_{n\to\infty} P(a < \frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2} dx.$$

$$\begin{aligned}
P(2.95 < \overline{X} < 3.075) &= P(\frac{2.95-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} < \frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} < \frac{3.075-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}}) \\
&= P(\frac{2.95-3}{\frac{\sqrt{2}}{\sqrt{3200}}} < \frac{\overline{X}-3}{\frac{\sqrt{2}}{\sqrt{3200}}} < \frac{3.075-3}{\frac{\sqrt{2}}{\sqrt{3200}}}) \\
&= P(-2 < \frac{\overline{X}-3}{\frac{\sqrt{2}}{\sqrt{3200}}} < 3) = F^*(3) - F^*(-2) = 0.975.
\end{aligned}$$

TEOREM 10.8 *(integralni MOIVRE - LAPLACEOV TEOREM, CGT za binomnu sl. varijablu)*

Neka je u Bernoullijevoj shemi slučajna varijabla X=broj uspjeha događaja A u m nezavisnih ponavljanja $P(A) = p$. $X \sim B(m, p)$.
Tada vrijedi

$$\lim_{m\to\infty} P(a < \frac{X - m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx,$$

$$\frac{X - m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} \sim N(0,1), \qquad m \to \infty,$$

odnosno

$$X \sim N(mp, mp(1-p)), \qquad m \to \infty.$$

Za velike n vrijedi

$$P(a < \frac{X - m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} < b) \approx F^*(b) - F^*(a),$$

odnosno

$$P(a < X < b) \approx F^*(\frac{b - mp}{\sqrt{mp(1-p)}}) - F^*(\frac{a - mp}{\sqrt{mp(1-p)}}).$$

Dokaz:

Promatrajmo slučajne varijable $X_i \sim B(1,p),\ i = 1,...,m,$ kad $m \to \infty$.
$Var(X_i) = p(1-p)$ i $E(X_i) = p,\ i = 1,...,m.$
Integralni Moivre-Laplaceov teorem je specijalan slučaj CGT za niz slučajnih varijabli $X_i = 1,...,m,$ kad $m \to \infty$

$$\lim_{m\to\infty} P(a < \frac{\sum_{i=1}^{m} X_i - m\mu}{\sqrt{m}\cdot\sigma} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx,$$

$$\lim_{m\to\infty} P(a < \frac{\sum_{i=1}^{m} X_i - mp}{\sqrt{m\cdot p(1-p)}} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx.$$

Slučajna varijabla X=broj uspjeha događaja A u m nezavisnih ponavljanja $P(A) = p$. $X \sim B(m,p)$. Tada je $X = \sum_{i=1}^{m} X_i$ pa vrijedi

$$\lim_{m\to\infty} P(a < \frac{X - mp}{\sqrt{m\cdot p(1-p)}} < b) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}}\int_a^b e^{-\frac{1}{2}x^2}dx.$$

PRIMJER 10.6 *Neka je X binomna slučajna varijabla* $X \sim B(m,p)$, $m = 3200,\ p = \frac{1}{2}$. *Izračunajte vjerojatnost da slučajna varijabla poprimi vrijednosti u intervalu* $(1550, 1650)$.

Rješenje:
Trebamo izračunati $P(1550 < X < 1650)$.
Prema integralnom Moivre-Laplaceovom teoremu $\frac{X-m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} \sim N(0,1)$, $m \to \infty$,
i vrijedi aproksimacija: $P(a < X < b) \approx F^*(\frac{b-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}) - F^*(\frac{a-mp}{\sqrt{mp(1-p)}})$.

$$\begin{aligned} P(1550 < X < 1650) &\approx F^*(\frac{1650-3200\cdot 0.5}{\sqrt{3200\cdot 0.25}}) - F^*(\frac{1550-3200\cdot 0.5}{\sqrt{3200\cdot 0.25}}) \\ &= F^*(1.767) - F^*(-1.767) = 2F^*(1.767) - 1 \\ &= 2\cdot 0.961 - 1 = 0.922. \end{aligned}$$

PRIMJER 10.7 *Vjerojatnost da novorođenče bude muško ili žensko je 1/2. Kolika je vjerojatnost da među 1000 novorođenčadi bude barem 490 muških?*

Rješenje: $X \sim B(m,p)$, $m = 1000$, $p = \frac{1}{2}$
Trebamo izračunati $P(X \geq 490) = 1 - P(X \leq 490)$.
Prema integralnom Moivre-Laplaceovom teoremu $\frac{X-m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} \sim N(0,1)$, $m \to \infty$,
i vrijedi aproksimacija: $P(a < X < b) \approx F^*(\frac{b-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}) - F^*(\frac{a-mp}{\sqrt{mp(1-p)}})$.

$$\begin{aligned} P(X \leq 490) &\approx F^*(\frac{490-1000\cdot 0.5}{\sqrt{1000\cdot 0.25}}) = F^*(-\frac{10}{\sqrt{250}}) = 1 - F^*(\frac{10}{\sqrt{250}}) \\ &= 1 - F^*(0.63) = 1 - 0.7357 = 0.2643. \end{aligned}$$

$$P(X \geq 490) = 1 - P(X \leq 490) \approx 1 - 0.2643 = 0.7357.$$

TEOREM 10.9 *(integralni MOIVRE - LAPLACEOV TEOREM za rel. frekv. binomne sl. varijable) CGT za binomnu =Bernoullijev slabi ZVB za rel. frekvencije binomne*

Neka je u Bernoullijevoj shemi slučajna varijabla X=broj uspjeha događaja A u m nezavisnih ponavljanja, $P(A) = p$. $X \sim B(m,p)$. Slučajna varijabla $Y = \frac{X}{m}$ zove se relativna frekvencija uspjeha događaja A u Bernoullijevoj shemi.
Tada vrijedi

$$\lim_{m\to\infty} P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) = \lim_{m\to\infty} 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1 = 1.$$

Za velike m vrijedi

$$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1.$$

Dokaz: $P(|\frac{X}{m}-p|<\varepsilon)=P(-\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}<\frac{X-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}<\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})$

Koristimo Integralni Moivre-Laplaceov teorem; za $X\sim B(m,p)$ je
$P(a<\frac{X-m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}}<b)\approx F^*(b)-F^*(a)$,

$$P(-\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}<\frac{X-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}<\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})\approx F^*(b)-F^*(a),$$

gdje je $b=-a=\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}$.
Koristimo svojstvo $F^*(x)=1-F^*(-x)$

$$P(-\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}<\frac{X-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}<\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})\approx 2F^*(b)-1,$$

i dobivamo željenu tvrdnju

$$P(|\frac{X}{m}-p|<\varepsilon)\approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})-1.$$

PRIMJER 10.8 *Kolika je vjerojatnost da se prilikom bacanja simetričnog novčića $m=3600$ puta relativna frekvencija pojavljivanja pisma po apsolutnoj vrijednosti razlikuje od $p=1/2$ za $\varepsilon=0.01$?*

Rješenje:
X=broj pojavljivanja pisma u Bernoullijevoj shemi bacanja novčića
$X\sim B(m,p)$, $m=3600$, $p=\frac{1}{2}$.
Trebamo izračunati $P(|\frac{X}{3600}-\frac{1}{2}|<0.01)$.
Primijenit ćemo integralni Moivre-Laplaceov teorem za rel. frekv. binomne sl. varijable u obliku $P(|\frac{X}{m}-p|<\varepsilon)\approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})-1$.

$$\begin{aligned}P(|\frac{X}{3600}-\frac{1}{2}|<0.01) &\approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})-1=2F^*(0.01\sqrt{\frac{3600}{\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}}})-1\\ &= 2F^*(1.2)-1=2\cdot 0.8849-1=0.7698.\end{aligned}$$

NAPOMENA 10.2 *važno*

Oblik integralnog Moivre-Laplaceovog teorema
$P(|\frac{X}{m}-p|<\varepsilon)\approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}})-1$ *često se koristi u zadacima za određivanje*
(a) minimalnog broja pokusa m i

(b) odstupanja ε
da bi za zadani γ, $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq \gamma$.

Rješenje:
(a) $m \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{\varepsilon^2} \cdot p(1-p)$, $F^*(z_{\frac{1+\gamma}{2}}) = \frac{1+\gamma}{2}$,
(b) $\varepsilon^2 \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{m} \cdot p(1-p)$.
Ako je p nepoznato onda se procjenjuje da je $p(1-p) \leq \frac{1}{4}$:
(a) $m \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{4\varepsilon^2}$, $\quad F^*(z_{\frac{1+\gamma}{2}}) = \frac{1+\gamma}{2}$,
(b) $\varepsilon^2 \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{4m}$.

PRIMJER 10.9 *U Bernoullijevoj shemi vjerojatnost događaja A je $p = P(A) = 1/3$. Odredite minimalan broj ponavljanja tako da s vjerojatnošću ne manjom od $\gamma = 0.99$ apsolutno ostupanje relativne frekvencije od p bude najviše $\varepsilon = 0.01$.*

Rješenje:
Trebamo odrediti m tako da $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \geq 0.99$.
Koristimo Integralni Moivre-Laplaceov teorem za relativnu frekvenciju $\frac{X}{m}$ u Bernoullijevoj shemi.
$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1$,

$$P(|\frac{X}{m} - \frac{1}{3}| < 0.01) \approx 2F^*(0.01\sqrt{\frac{m}{\frac{2}{9}}}) - 1.$$

Broj ponavljanja ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta
$2F^*(0.01\sqrt{\frac{m}{\frac{2}{9}}}) - 1 \geq 0.99 \quad \Rightarrow \quad F^*(0.01\sqrt{\frac{m}{\frac{2}{9}}}) \geq 0.995$,
$F^*(z) = 0.995 \quad \Rightarrow \quad z = 2.6 \quad \Rightarrow \quad 0.01\sqrt{\frac{m}{\frac{2}{9}}} \geq 2.6$,
$m \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{\varepsilon^2} \cdot p(1-p) = \frac{2.6^2}{0.01^2} \cdot \frac{2}{9} \quad \Rightarrow \quad m \geq 15022$.
(Bernoullijev SZVB za rel. frekv. dao je ocjenu $m \geq 222222$.)

PRIMJER 10.10 *Koliko puta treba baciti simetričnu kocku da bi relativna frekvencija pojavljivanja broja 6 bila između $\frac{19}{120}$ i $\frac{21}{120}$ s vjerojatnošću $\gamma = 0.95$.*

Rješenje:
X=broj pojavljivanja 6 u Bernoullijevoj shemi bacanja kocke
$X \sim B(m,p), m, \ p = \frac{1}{6}$.
Trebamo odrediti m tako da $P(\frac{19}{120} < \frac{X}{m} < \frac{21}{120}) \geq 0.95$.

$$\begin{aligned} P(\frac{19}{120} < \frac{X}{m} < \frac{21}{120}) &= P(\frac{19}{120} - \frac{1}{6} < \frac{X}{m} - \frac{1}{6} < \frac{21}{120} - \frac{1}{6}) \\ &= P(-\frac{1}{120} < \frac{X}{m} - \frac{1}{6} < \frac{1}{120}) = P(|\frac{X}{m} - \frac{1}{6}| < \frac{1}{120}). \end{aligned}$$

Koristimo Integralni Moivre-Laplaceov teorem za relativnu frekvenciju $\frac{X}{m}$ u Bernoullijevoj shemi.
$P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon \sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1$,

$$P(|\frac{X}{m} - \frac{1}{6}| < \frac{1}{120}) \approx 2F^*(\frac{1}{120} \sqrt{\frac{m}{\frac{5}{36}}}) - 1$$

Broj ponavljanja ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta
$2F^*(\frac{1}{120} \sqrt{\frac{m}{\frac{5}{36}}}) - 1 \geq 0.95 \quad \Rightarrow \quad F^*(\frac{1}{120} \sqrt{\frac{m}{\frac{5}{36}}}) \geq 0.975$
$F^*(z) = 0.975 \quad \Rightarrow \quad z = 1.96 \quad \Rightarrow \quad \frac{1}{120} \sqrt{\frac{m}{\frac{5}{36}}} \geq 1.96,$
$m \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{\varepsilon^2} \cdot p(1-p) = \frac{1.96^2}{(\frac{1}{120})^2} \cdot \frac{5}{36} = 7684 \quad \Rightarrow \quad m \geq 7684.$

PRIMJER 10.11 *Simetričnu kocku bacamo $m = 4500$ puta. U kojim granicama s vjerojatnošću $\gamma = 0.9$ treba očekivati relativne frekvencije pojavljivanja boja 6?*

Rješenje:
X =broj pojavljivanja 6 u Bernoullijevoj shemi bacanja kocke,
$X \sim B(m,p), m, p = \frac{1}{6}$.
Treba oderditi a i b takve da za X =broj 6 u m bacanja $P(a < \frac{X}{m} < b) \geq 0.9$.
Koristimo Integralni Moivre-Laplaceov teorem za relativnu frekvenciju $\frac{X}{m}$
u Bernoullijevoj shemi $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon \sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1$.

$$P(|\frac{X}{4500} - \frac{1}{6}| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon \sqrt{\frac{4500}{\frac{1}{6}(1 - \frac{1}{6})}}) - 1$$

Odstupanje ε ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta
$2F^*(\varepsilon \sqrt{\frac{4500}{\frac{5}{36}}}) - 1 \geq 0.9 \quad \Rightarrow \quad F^*(\varepsilon \sqrt{36 \cdot 900}) \geq 0.95.$
$F^*(z) = 0.9 \Rightarrow z = 1.65 \quad \Rightarrow \quad \varepsilon \sqrt{36 \cdot 900} \geq 1.65 \Rightarrow \varepsilon \geq 0.0091$

Prema formuli $\varepsilon^2 \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{m} \cdot p(1-p) = \frac{1.65^2}{4500} \cdot \frac{5}{36} = 7.566 \times 10^{-5}$

$$\varepsilon \geq \frac{1.65}{30} \cdot \frac{1}{6} = 9.1667 \times 10^{-3} \quad \Rightarrow \quad \varepsilon \geq 9.1667 \times 10^{-3}.$$

Odredili smo ε tako da $P(|\frac{X}{4500} - \frac{1}{6}| < 0.00916) \geq 0.9$.

$$|\frac{X}{4500} - \frac{1}{6}| < 0.00916 \quad \Rightarrow \quad \frac{1}{6} - 0.00916 < \frac{X}{4500} < \frac{1}{6} + 0.00916$$

$$\Rightarrow \quad 0.15751 < \frac{X}{4500} < 0.17583.$$

Prisjetimo se motivacijskog primjera:

PRIMJER 10.12 *motiv*

Kontrolor uzima uzorak veličine $m = 1000$ *iz skupa uređaja. Vjerojatnost da je uređaj neispravan je* $p = 0.03$. *U kojim granicama će biti broj neispravnih uređaja u uzorku s vjerojatnošću* $\gamma = 0.99$

Rješenje:

Treba oderditi a i b takve da za X =broj neispravnih uređaja u uzorku veličine m, $X \sim B(m, p)$, $P(a < X < b) \geq 0.99$.

Koristimo Integralni Moivre-Laplaceov teorem za relativnu frekvenciju $\frac{X}{m}$ u Bernoullijevoj shemi $P(|\frac{X}{m} - p| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1$,

$$P(|\frac{X}{1000} - 0.03| < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{1000}{0.03(1-0.03)}}) - 1.$$

Odstupanje ε ćemo odrediti iz zadane vjerojatnosti γ i uvjeta

$2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{1000}{0.03(1-0.003)}}) - 1 \geq 0.99 \quad \Rightarrow \quad F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{1000}{0.03(1-0.003)}}) \geq 0.995$.

$F^*(z) = 0.995 \;\Rightarrow\; z = 2.6 \quad \Rightarrow \quad \varepsilon\sqrt{\frac{1000}{0.03(1-0.003)}} \geq 2.6$.

Prema formuli $\varepsilon^2 \geq \frac{(z_{\frac{1+\gamma}{2}})^2}{m} \cdot p(1-p) = \frac{2.6^2}{1000} \cdot 0.03 \cdot (1-0.03) = 1.9672 \times 10^{-4}$

$$\varepsilon \geq 0.014$$

Odredili smo ε tako da $P(|\frac{X}{1000} - 0.03| < 0.014) \geq 0.99$.

$$|\frac{X}{1000} - 0.03| < 0.014 \quad \Rightarrow \quad 16 < X < 44.$$

(Bernoullijev SZVB za rel. frekv. dao je ocjenu $0 < X < 80$.)

10.4 Ponovimo

ČEBIŠEVLJEVA NEJEDNAKOST

za svaki $\varepsilon > 0$	$P(\lvert X - E(X)\rvert \geq \varepsilon) \leq \frac{Var(X)}{\varepsilon^2}$,
za svaki λ	$P(\lvert X - \mu\rvert \geq \lambda\sigma) \leq \frac{1}{\lambda^2}$,

ZAKONI VELIKIH BROJEVA (ZVB)

ZVB za $\overline{X}$	$\lim_{n\to\infty} P(\lvert\overline{X} - \mu\rvert < \varepsilon) = 1$,
ZVB za $X \sim B(m,p)$	$\lim_{n\to\infty} P(\lvert\frac{X}{m} - p\rvert < \varepsilon) = 1$,
Bernoull. slabi ZVB	$P(\lvert\frac{X}{m} - p\rvert < \varepsilon) \geq 1 - \frac{p(1-p)}{m\cdot\varepsilon^2}$

CENTRALNI GRANIČNI TEOREMI (CGT)

CGT za niz nez. sl, var. X_i	$n \to \infty$,
	$\frac{\sum_{i=1}^{n} X_i - n\mu}{\sqrt{n}\cdot\sigma} \sim N(0,1)$
CTG za $\overline{X}$	$n \to \infty$,
	$\frac{\overline{X}-\mu}{\frac{\sigma}{\sqrt{n}}} \sim N(0,1)$
CTG za $X \sim B(m,p)$, $m \to \infty$	= Moivre-Laplace
$\frac{X-m\cdot p}{\sqrt{mp(1-p)}} \sim N(0,1)$,	$P(a < X < b) \approx F^*(\frac{b-mp}{\sqrt{mp(1-p)}}) - F^*(\frac{a-mp}{\sqrt{mp(1-p)}})$
CGT za rel. frekv. od $X \sim B(m,p)$	= Moivre-Laplace za rel. frekv.
$\frac{\frac{X}{m}-p}{\sqrt{\frac{p(1-p)}{m}}} \sim N(0,1)$,	$P(\lvert\frac{X}{m} - p\rvert < \varepsilon) \approx 2F^*(\varepsilon\sqrt{\frac{m}{p(1-p)}}) - 1$